

ПОНЯТТЯ ГАРАНТІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Олійник А. Ю.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
факультету підприємництва та права
Київського національного університету технологій та дизайну*

Кеда І. В.,

*студент кафедри приватного та публічного права
факультету підприємництва та права
Київського національного університету технологій та дизайну*

У статті розглянуто поняття гарантій реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні. Проаналізовано праці авторів: К. Волинка, Л. Воеводіна, П. Глуценка, М. Гуренко, С. Лисенкова, І. Магновського, О. Негодченка, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Сіренко, О. Скакун, В. Федоренко й ін.

Аналіз різних позицій авторів щодо гарантій прав і свобод людини та громадянина дає змогу дійти висновку, що існують їх характеристики: а) загального розуміння (С. Лисенков); б) місця і ролі в українській теоретико-правовій думці (І. Магновський); в) витоків колективістської концепції (М. Гуренко); г) захисту (О. Негодченко); ґ) ролі в механізмі реалізації прав і свобод (Л. Воеводін). Їх розглядають як: а) правові (В. Погорілко); б) юридичні (П. Глуценка); в) загальні та спеціальні (П. Рабінович, В. Сіренко, О. Скакун); г) загальні та правові (юридичні) (К. Волинка) тощо.

Можна стверджувати, що всі автори не заперечують того факту, що гарантії конституційних прав і свобод – це умови і засоби забезпечення їх реалізації. Дається визначення гарантій реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні як закріплені нормами Конституції України, що мають найвищу юридичну силу і деталізовані в законодавстві України, загальносоціальні та юридичні умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення названої конституційної свободи, охороняють, захищають, відновлюють її та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях.

Погоджуючись із наведеними критеріями класифікації гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина, ми пропонуємо виділити критерії такої класифікації залежно від групи прав та групи свобод, тобто виділення окремо гарантій конституційних свобод. Така пропозиція ґрунтується на наявності особливостей гарантій конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: конституційна свобода фізичної особи на підприємницьку діяльність, гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні, умови і засоби забезпечення названої конституційної свободи.

Постановка проблеми. Гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність і обмежень зайняття такою діяльністю для окремих категорій фізичних осіб свідчать про їх теоретичну значущість та необхідність вирішення важливих практичних завдань щодо вдосконалення їх реалізації особою в Україні.

Проблема регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні розглядалася вченими теоретиками, конституціоналістами та юристами інших галузей права. Авторами пропонуються різні визначення гарантій забезпечення реалізації конституційних прав і свобод, зокрема свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність. Поняття гарантій забезпечення реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні самостійно ще не досліджувалося.

Мета статті – з'ясування поняття гарантій реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні

Завдання дослідження: а) аналіз різних поглядів авторів щодо поняття гарантій реалізації конституційних прав і свобод особи, включаючи і свободу на підприємницьку діяльність; б) фор-

мулювання поняття гарантій реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні; в) характеристика ознак гарантій реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні; г) надання висновків і рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. У перекладі із французької *garantie* означає «забезпечення», «запорука», «умова, яка забезпечує що-небудь» [1, с. 77]. Аналіз різних позицій авторів щодо гарантій прав і свобод людини та громадянина дає змогу дійти висновку, що існують їх характеристики: а) загального розуміння (С. Лисенков); б) місця і ролі в українській теоретико-правовій думці (І. Магновський); в) витоків колективістської концепції (М. Гуренко); г) захисту (О. Негодченко); ґ) ролі в механізмі реалізації прав і свобод (Л. Воєводін). Їх розглядають як: а) правові (В. Погорілко); б) юридичні (П. Глущенко); в) загальні та спеціальні (П. Рабінович, В. Сіренко, О. Скакун); г) загальні та правові (юридичні) (К. Волинка) тощо.

С. Лисенков гарантії прав і свобод визначає як умови, засоби, способи, що забезпечують їх здійснення в повному обсязі, усебічну їх охорону [2, с. 73]. І. Магновський, розглядаючи гарантії прав і свобод людини в українській теоретико-правовій думці, наголошує на двох моментах, що, на його думку, є умовами гарантування: а) узгодженість позитивних законів із природними правами, що дає змогу визнавати їх основними джерелами права; б) існування у злагоді держави і суспільства як умови функціонування прав і свобод та середовища їх гарантування [3, с. 71].

М. Гуренко аналізує колективістський підхід до розуміння гарантій прав і свобод і робить висновки про те, що в його основі лежали погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Ульянова (Леніна) на людину як колективну істоту, яка живе в суспільстві, пов'язана з ним і не може бути вільна від нього. Суспільство, держава і людина – явища класові. Марксистки відкидали позакласове існування людини, її прав та гарантій їх реалізації [4, с. 74–75].

О. Негодченко визначає гарантії захисту прав і свобод як систему соціально-економічних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів і способів, що створюють можливості для здійснення прав, свобод, інтересів людини та громадянина. Він виділяє систему конституційних організаційно-правових гарантій, серед яких називає Президента України, Верховну Раду України, органи виконавчої влади, суди, прокуратуру, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, місцеве самоврядування. Видом нормативно-правових гарантій, поряд із нормами-принципами й обов'язками, він називає юридичну відповідальність [5, с. 66–68].

Л. Воєводін досліджує гарантії прав і свобод у механізмі їх реалізації. Призначення гарантій полягає в тому, щоб забезпечити перетворення можливості на дійсність. Права і свободи особи є юридичною моделлю, що закріплюється нормами права. Гарантії призначені забезпечити перетворення юридичного становища прав і свобод людини та громадянина на їх фактичне становище, тобто для фактичного отримання соціальних благ, закріплених правовою нормою. Вони необхідні не лише для реалізації прав і свобод, а й для виконання обов'язків.

Серед принципів гарантій Л. Воєводін називає їхню комплексність та повноту, дієвість і ефективність забезпечення людині та громадянину реального користування соціальними благами. Досліджуючи юридичні гарантії прав і свобод в механізмі їх реалізації, Л. Воєводін визначає їх як засоби і способи, за допомогою яких у суспільстві забезпечується громадянам реалізація їхніх прав і свобод. Він розрізняє нормативні й організаційні гарантії. Нормативними вважає конституційно-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові та процесуальні гарантії. Організаційні юридичні гарантії, на його думку, виражаються у правовій діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, об'єднань громадян і окремих громадян [1, с. 77].

В. Погорілко характеризує гарантії правові. Він визначає їх як установлені законом засоби забезпечення використання, дотримання, виконання і застосування норм права. На його думку, існує два види правових гарантій: нормативно-правові й організаційно-правові. Серед нормативно-правових гарантій він називає матеріальні і процесуальні. Дія правових гарантій спрямована на забезпечення конституційного ладу, верховенства права, конституції і закону, утвердження правопорядку, охорону прав і свобод людини і громадянина, здійснення прямого народовладдя, державної влади і місцевого самоврядування [6, с. 76].

В. Погорілко і В. Федоренко визначають гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина як систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина. Названі гарантії вони поділяють на загальні і спеціальні (юридичні). Загальні гарантії визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя, а саме: політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної) та інших. Спеціальні юридичні гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина представлені нормативно й організаційно-правовими механізмами реалізації цих прав і свобод [7, с. 140–142]. Ми не можемо погодитися з авторами стосовно включення до складу гарантій юридичних механізмів забезпечення прав і свобод. Справедливіше було б говорити про те, що гарантії є складовою частиною механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Юридичні гарантії, на думку П. Глуценка, охоплюють усі правові засоби, що забезпечують здійснення й охорону прав і свобод. Він розрізняє три їх види: а) компетентність органів держави у процесі реалізації конституційних прав і свобод громадян; б) встановлення відповідальності посадових осіб і громадян за належну реалізацію прав і свобод чи за допущені зловживання; в) процедурно-процесуальний порядок захисту і відновлення порушених прав і свобод [8, с. 78].

П. Рабінович і М. Хавронюк визначають гарантії реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина як умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою й іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них із метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина [9, с. 246]. Такої думки дотримуються також О. Совгіря і Н. Шукліна, визначаючи гарантії прав і свобод людини і громадянина як передбачену Конституцією і законами України систему правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється охорона і захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина [10, с. 182].

Ми частково погоджуємося із наведеним визначенням стосовно умов і засобів. Принципи і норми, на нашу думку, регулюють і охороняють конституційні свободи і не є складовими частинами гарантій. Окремими авторами вони (принципи і норми) включаються до складу правового статусу людини і громадянина. Розглядаючи гарантії прав і свобод, варто говорити не лише про охорону і захист, а й про створення сприятливих умов та відновлення порушеного права і відшкодування збитків.

Гарантії реалізації конституційних прав і свобод П. Рабінович і М. Хавронюк поділяють на загальносоціальні (загальні) і правові, юридичні (спеціальні) [9, с. 246–250]. Загальносоціальні гарантії поділяють на ідеологічні, політичні, економічні, соціальні, організаційні. Правові (юридичні) гарантії вони поділяють за такими критеріями: 1) залежно від їхнього змісту: а) матеріальні; б) процесуальні; в) організаційні; 2) залежно від їхнього юридичного статусу: а) міжнародно-правові та національні; б) конституційні та галузеві; в) інші правові гарантії; 3) за критерієм основного суб'єкта їх забезпечення: а) державні; б) міжнародні; в) гарантії, які забезпечуються державою за участю відповідних об'єднань громадян; г) гарантії, які забезпечуються державою за участю самих громадян. До спеціальних (захисних) прав-гарантій вони відносять конституційні права, передбачені ст. ст. 55–63 Конституції України [9, с. 246–254].

Існують різні думки стосовно розуміння та класифікації гарантій реалізації і забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Можна стверджувати, що всі автори не заперечують того факту, що гарантії конституційних прав і свобод – це умови і засоби їх забезпечення реалізації. Не заперечується ними й поділ гарантій на загальні і спеціальні, а також те, що вони закріплюються Конституцією і законами України, є гарантіями як конституційних прав, так і конституційних свобод, зокрема конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. Ми пропонуємо виділити критерії такої класифікації залежно від групи прав та групи свобод, тобто виділення окремо гарантій конституційних свобод. Така пропозиція ґрунтується на наявності певних особливостей гарантій конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Гарантії забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні можна охарактеризувати як систему умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення названої конституційної свободи людини і громадянина. Ефективність цієї системи щодо здійснення конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні залежить від різних чинників, але основними серед них є наявність її ознак. До них відносять: а) закріплення умов і засобів Основним законом, дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу; в) дія верховенства права та верховенства Конституції України, коли інші закони та підзаконні нормативно-правові акти їй відповідають; г) організаційна діяльність держави, її органів, суб'єктів громадянського суспільства щодо створення умов і реалізації засобів; г) закріплення на конституційному рівні організаційних гарантій основних свобод людини і громадянина; д) функціонування в Україні незалежної судової влади; е) захист свобод та їх поновлення в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та в міжнародних правозахисних організаціях [11, с. 105].

Важливою ознакою гарантій конституційної свободи людини і громадянина на підприємницьку діяльність в Україні є закріплення умов і засобів їх здійснення Основним законом, дія якого не може бути припинена довільно. Конституційні гарантії свободи людини і громадянина закріплюються в р. 2 Конституції України. Вони є невідчужуваними і непорушними. Їх невідчужуваність означає, що вони належать кожній людині, яка знаходиться в Україні, і громадянину України, незалежно від його місця перебування. Їх не можна продати, подарувати, передати в заставу, віддати в оренду чи відчужувати якимось іншим шляхом. Ніхто не може гарантії конституційної свободи на підприємницьку діяльність порушувати чи незаконно і безпідставно обмежувати. Навіть у випадках воєнного чи надзвичайного стану гарантії конституційних свобод (ст. ст. 55–64) не підлягають обмеженню. Конституційні

гарантії свободи особи на підприємницьку діяльність є невичерпними. Це означає, що за необхідності можуть бути установлені законом й інші гарантії конституційних свобод. Конституція гарантує неможливість скасування наявних свобод, зокрема і свободи на підприємницьку діяльність. Під час ухвалення нових законів або внесення змін до чинних не допускається звуження їх змісту й обсягу. Гарантується конституційна рівність свободи людини на підприємницьку діяльність, що означає рівність суб'єктів підприємницької діяльності перед законом, неможливість установлення привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками.

Отже, закріплення в Конституції України конституційних гарантій свободи людини і громадянина на підприємницьку діяльність є важливою умовою їх забезпечення. Засобами забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність є закріплення в Основному законі України механізмів охорони, захисту і поновлення конституційних свобод та відшкодування спричинених їм порушенням збитків (матеріальних і моральних) (ст. 56).

Ознакою гарантій конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні є визнання державної влади похідною від влади народу. Єдиним джерелом влади в Україні є народ України. Він може здійснювати владу як безпосередньо, так і через обрані ним державні органи й органи місцевого самоврядування. Безпосереднє здійснення влади народом України шляхом визначення і зміни конституційного ладу України, шляхом усеукраїнського чи місцевих референдумів, шляхом обрання Парламенту і Президента України, органів і посадових осіб місцевого самоврядування є умовою недопущення узурпації влади будь-ким, гарантує здійснення кожною людиною конституційної свободи на підприємницьку діяльність.

Отже, уся повнота влади в Україні належить народу України. Тільки народ є джерелом державної влади і формує громадянське суспільство. Як єдине джерело влади народ виступає гарантом забезпечення конституційних свобод людини і громадянина в Україні. Включаючи і свободу на підприємницьку діяльність.

Важливою умовою забезпечення конституційних свобод в Україні є дія принципу верховенства права. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Як зазначає А. Колодій, принцип верховенства права є одним із найголовніших принципів правової держави. Він визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, є базовим і найбільш значущим. У правовій державі поєднуються принципи верховенства права, поділу влад і гарантування свободи людини. А. Антонович уважав, що головним суспільним обов'язком держави є створення умов для найкращого розвитку свободи особи [12, с. 121–124].

Отже, верховенство права та Конституції України є найважливішою умовою гарантування конституційних свобод людини, зокрема і свободи на підприємницьку діяльність. Там, де цей принцип реалізується в повному обсязі, де правова держава постійно створює умови для розвитку свободи особистості, існує розвинуте громадянське суспільство.

Не менш важливою ознакою гарантій конституційних свобод людини і громадянина є організаційна діяльність держави, її органів та посадових і службових осіб, а також суб'єктів громадянського суспільства щодо створення умов і реалізації засобів їх забезпечення.

В Україні діють загальнодержавні, центральні і місцеві органи державної влади, які поділяються на законодавчі, виконавчі, судові і контрольно-наглядові і створюють умови та реалізують засоби забезпечення конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. До загальнодержавних органів, що гарантують забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні, варто віднести Верховну Раду (Парламент) України, Президента України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд, Генерального прокурора України й ін. Ці органи, забезпечуючи гарантування конституційних свобод людини і громадянина, зокрема і свободи особи на підприємницьку діяльність, організовують законодавчу, виконавчо-розпорядчу і судову гілки влади та діють як самостійно, так і через організацію діяльності підлеглих їм органів і посадових осіб щодо створення умов та реалізації засобів гарантування свободи особистості.

Отже, органи державної влади різних рівнів мають повноваження щодо забезпечення конституційних свобод, зокрема і свободи на підприємницьку діяльність особи в Україні. Вони створюють умови, охороняють, захищають свободи людини від протиправних дій із боку будь-яких інших суб'єктів права та здійснюють дії, спрямовані на відновлення порушених свобод.

До суб'єктів громадянського суспільства, які створюють умови і реалізують засоби забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність, відносять: а) сім'ю; б) місцеве самоврядування (територіальні громади, органи і посадові та службові особи); в) об'єднання громадян (політичні партії, профспілки, творчі спілки, релігійні організації та інші громадські об'єднання); г) фізичних осіб як окремих підприємців, господарські підприємницькі корпорації різних форм власності (приватної, кооперативної, муніципальної, державної, спільної тощо); ґ) власників засобів виробництва;

д) зайнятих у різних сферах господарювання найманих працівників та фізичних осіб, що не зайняті на виробництві з різних причин; е) засоби масової інформації та ін.

Отже, гарантії конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність людини і громадянина – це закріплені нормами Конституції України, що мають найвищу юридичну силу і деталізовані в нормах законів України, загальносоціальні та юридичні умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення названої конституційної свободи, охороняють, захищають, відновлюють її в разі порушення та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях.

Висновки. Підсумовуючи, зробимо такі висновки і дамо рекомендації.

Гарантії конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні – це закріплені нормами Конституції України, які мають найвищу юридичну силу і деталізовані в нормах законів України, загальносоціальні та юридичні умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення названої конституційної свободи, охороняють, захищають, відновлюють порушену свободу та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях.

Вони становлять важливий елемент забезпечення реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні. Крім нормативних гарантій, розрізняють і організаційні гарантії, тобто організацію діяльності державних і недержавних інституцій, які утверджують і забезпечують названу конституційну свободу, створюють умови, охороняють, захищають її від правопорушень та беруть участь у відновленні порушеної конституційної свободи на підприємницьку діяльність.

Враховуючи той факт, що в літературі окремо не досліджувалися критерії групування гарантій конституційних свобод підприємницької діяльності, пропонуємо провести таке дослідження.

Olinyk A., Keda I. The concept of guarantees of realization of the constitutional freedom of the person for business activity in Ukraine

The article deals with the notion of guarantees of realization of constitutional freedom of an individual for business activity in Ukraine. The works of the authors are analyzed: K. Volynki, L. Voevodina, P. Glushchenko, M. Gurenko, S. Lysenkov, I. Magnovsky, O. Negodchenko, V. Pogorilka, P. Rabinovich, V. Sirenko, O. Skakun, V. Fedorenko and others. An analysis of the different positions of the authors regarding the guarantees of human and citizen's rights and freedoms makes it possible to conclude that their characteristics are: a) common understanding (S. Lysenkov); b) places and roles in Ukrainian theoretical and legal thought (I. Magnovsky); c) the origins of the collectivist concept (M. Gurenko); d) protection (O. Negodchenko); e) roles in the mechanism of realization of rights and freedoms (L. Voevodin). They are considered as: a) legal (V. Pogorilko); b) legal (P. Glushchenko); c) general and special (P. Rabinovich, V. Sirenko, O. Skakun); d) general and legal (legal) (K. Volynka), etc.

It can be argued that all authors do not deny the fact that guarantees of constitutional rights and freedoms are the conditions and means of ensuring their implementation. The guarantees of realization of the individual's constitutional freedom for entrepreneurial activity in Ukraine are defined as enshrined in the norms of the Constitution of Ukraine, which have the highest legal force and detailed in the legislation of Ukraine, general social and legal conditions and means that create a favorable environment for the exercise of the said constitutional freedom, protect, protect, restore, and contribute to moral and material damages at the national and international levels.

In accordance with the above criteria for the classification of guarantees of constitutional rights and freedoms of the individual and the citizen, we propose to distinguish the criteria for such classification depending on the group of rights and the group of freedoms, i. e. the allocation of guarantees of constitutional freedoms separately. Such a proposal is based on the availability of certain features namely the guarantees of the constitutional freedoms of a person and a citizen in Ukraine.

Key words: constitutional freedom of individual for entrepreneurial activity, guarantees of realization of constitutional freedom of individual for entrepreneurial activity in Ukraine, conditions and means of ensuring said constitutional freedom.

Література:

1. Воеводін Л. Гарантії у механізмі реалізації прав і свобод. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 77–78.

2. Лисенков С., Таранов А. Гарантії прав і свобод людини і громадянина. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 73.
3. Магновський І. Гарантії прав і свобод людини в українській теоретико-правовій думці. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 70–72.
4. Гуренко М. Гарантії прав і свобод людини і громадянина. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 73–75.
5. Негодченко О. Гарантії захисту прав і свобод людини. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 66–68.
6. Погорілко В. Гарантії правові. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 76.
7. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В. Погорілко. Київ : Наукова думка ; Прецедент, 2007. 344 с.
8. Глущенко П. Гарантії юридичні. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 78.
9. Рабінович П., Хавронюк М. Права людини і громадянина : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
10. Совгіря О., Шукліна Н. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ : Юрінком-Інтер, 2008. 632 с.
11. Олійник А. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні : монографія. Київ ; Дніпро : КНУТД ; ДДУВС, 2018. 371 с.
12. Колодій А. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 1998. 208 с.